

Ks. HENRYK KARBOWNIK (Lublin)

URZĄD INTERREKSA W POLSCE PRZEDROZBIOROWEJ

Urząd interrekksa był tworzony w okresie bezkrólewia w niektórych krajach. Osoba piastująca ten urząd, zwana interreksem, była uprawniona do podejmowania czynności wchodzących w zakres władzy królewskiej. Czynności te miały doprowadzić do wyboru nowego monarchy oraz zabezpieczyć granice państwa przed najazdem nieprzyjaciół. Urząd interrekksa prawdopodobnie istniał już w starożytnym Rzymie w okresie monarchii. Legenda bowiem głosi, iż po śmierci króla senat wybierał interrekksa. Urząd sprawował tylko pięć dni. Po ich upływie ustępował, a na swoje miejsce wyznaczał następcę. Ten zaś po pięciu dniach desygnował kolejnego interrekksa. Proces ten powtarzał się aż do momentu wybrania przez senat nowego monarchy¹

W okresie średniowiecza trony w krajach europejskich były dziedziczne, więc nie było miejsca na bezkrólewie i urząd interrekksa był zbyteczny. Typowym tego przykładem była Francja, gdzie tron przechodził na następcę w dzień śmierci dotychczasowego monarchy, zgodnie z obowiązującą zasadą: „Umarł król, niech żyje król”² Pewien wyjątek stanowiły Niemcy, gdzie król niemiecki i cesarz rzymski najpierw był wybierany przez książąt, a od XIV w. przez siedmiu elektorów. Zatem po śmierci każdego władcy panowało bezkrólewie trwające przez krótszy lub dłuższy okres czasu. W czasie bezkrólewia władzę sprawowało dwóch wikariuszy państwa. Jednym był palatyn Renu i jego władzy podlegały księstwa, na których obowiązywało prawo frankońskie. Drugim był książę saski, a jego władza rozciągała się na ziemie, gdzie obowiązywało prawo saskie³

Tron polski był w okresie panowania pierwszych Piastów tronem dziedzicznym, przechodzącym na najstarszego z rodu, zgodnie z zasadą senioratu. Od XIII wieku dziedziczenie tronu następowało według zasady primogenitury, tzn. że władzę w księstwie przejmował po ojcu najstarszy syn. Z biegiem lat pojawiła się elekcja⁴ W czasie panowania dynastii Jagiellonów tron był dziedziczony przez dynastię, lecz był elekcyjny w odniesieniu do osób

¹ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. 1, Warszawa 1965, s. 102.

² M. Szczyński, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1985, s. 150.

³ K. Koranyi, jw., t. 3, Warszawa 1966, s. 54.

⁴ J. Bardach *Historia państwa i prawa Polski do połowy XV wieku*, Warszawa 1967, s. 247—250.

pochodzących z tejże dynastii⁵ W tym okresie panowania Jagiellonów bezkrólewie pojawiało się po śmierci każdego monarchy, z wyjątkiem Zygmunta Augusta, który był wybrany na króla w r. 1530 jeszcze za życia swojego ojca Zygmunta I. Bezkrólewia mające miejsce w okresie Jagiellonów nie miały regulacji prawnej, ale w czasie ich trwania kształtował się w drodze praktyki sposób zarządzania państwem i wybierania nowego monarchy.

Bezkrólewia zaś przypadające w dobie królów elekcyjnych miały inny charakter, zyskały bowiem miejsce wśród postanowień prawa. Zostały wprowadzone sejmy konwokacyjne i sejmy elekcyjne, a przed nimi odbywały się sejmiki wojewódzkie i ziemskie. Wtedy to określone zostały uprawnienia interreksa, który to urząd przyznano prymasowi Polski.

Zagadnienie urzędu interreksa w przedrozbiorowej Polsce nie zostało dotąd opracowane w polskiej literaturze prawno-historycznej. Wprawdzie jest wiele rozpraw, ale dotyczą urzędu prymasowskiego⁶ i wprost nie zajmują się one interreksem. Urząd interreksa, aczkolwiek piastowany przez prymasa, to jednak był instytucją wywodzącą się z prawa polskiego. Natomiast urząd prymasa był instytucją kościelną, mającą swe źródło w prawie kanonicznym⁷

Głównym materiałem źródłowym, na którym zostało osadzone niniejsze opracowanie, są akty prawne mieszczące się w *Volumina legum*⁸, *Corpus iuris polonici*⁹, *Acta Alexandri*¹⁰ Wiele materiału źródłowego znajduje się również w kronikach, spisanych przez ówczesnych autorów, będących niejako bezpośrednimi świadkami opisywanych wydarzeń. Wśród tych dzieł należy wymienić kroniki autorstwa Marcina Bielskiego¹¹, Marcina Kromera¹², Jana Długosza¹³, Świętosława Orzelskiego¹⁴, Pawła Piaseckiego¹⁵ i Albrechta Radziwiłła¹⁶ oraz wydane przez Jana Albertrandiego *Relacje nuncjuszów*¹⁷

⁵ Tamże, s. 441—442; zob. T. S i l n i c k i, *Prawo elekcji królów polskich w dobie jagiellońskiej*, Lwów 1913; K. S t a d n i c k i, *O tronie elekcyjnym domu Jagiellonów w Polsce*, Lwów 1880.

⁶ H. L i k o w s k i, *Powstanie godności prymasowskiej arcybiskupów gnieźnieńskich. Ustęp z dziejów hierarchii Kościoła polskiego*, „Przegląd Historyczny” 1:1915 s. 21—44, 157—190, 249—274; J. N o w a c k i, *De archiepiscopatu Gnesnensi dignitate ac prerogativa primatiali*, „Collectanea Theologica” 18:1937 s. 616—700.

⁷ T. S i l n i c k i, *Geneza prymasostwa polskiego*, [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, pod red. ks. B. K u m o r a i ks. Z. O b e r t y ń s k i e g o, t. 1, cz. 1, Poznań—Warszawa 1974, s. 399—401.

⁸ *Volumina legum* [...], t. 1—8, Petersburg 1859—1860.

⁹ *Corpus iuris polonici* [...], ed. O. B a l z e r, t. 3, Kraków 1905.

¹⁰ *Acta Alexandri regis Poloniae, magni ducis Lithuaniae* [...], ed. F. P a p é e, Kraków 1927.

¹¹ M. B i e l s k i, *Kronika polska*, Warszawa 1829—1833.

¹² M. K r o m e r, *Kronika polska*, wyd. K. P o l l a k, t. 1—2, Sanok 1868.

¹³ [J. Długosz] Joannis D l u g o s s i seu Longini canonici Cracoviensis *Historia polonica*, ed. A. P r z e ź d z i e c k i, vol. 4—5, Cracoviae 1877—1878.

¹⁴ Ś. O r z e l s k i, *Bezkrólewia ksiąg ośmioro*, 1572—1576, wyd. E. K u n t z e, Kraków 1917.

¹⁵ P. P i a s e c k i, *Kronika*, Kraków 1870.

¹⁶ A. S. R a d z i w i ł ł, *Memoriale rerum gestarum in Polonia 1632—1656*, opr. A. P r z y b o ś, R. Ż e l e w s k i, t. 1—4, Wrocław—Warszawa—Kraków 1974.

¹⁷ J. A l b e t r a n d y, *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób w Polsce od r. 1548 do 1690*, Berlin—Poznań 1864.

W zakres tychże źródeł należy wliczyć dzieło Jana Korytkowskiego¹⁸, który w przypisach zamieścił szereg informacji dotyczących funkcji interreksa, a jego uprawnienia zostały zilustrowane w sposób uboczny w tekście tejże rozprawy. Opracowania zaś wiążące się z omawianym przez nas zagadnieniem dotyczą jedynie konwokacji czy też elekcji lub bezkrólewia.

KSZTAŁTOWANIE SIĘ URZĘDU INTERREKSA

Urząd interreksa w Polsce zaczął się kształtować w okresach przytrafiającego się bezkrólewia w dobie panowania Jagiellonów. Pierwsze bezkrólewie miało miejsce po śmierci Władysława Jagiełły w r. 1434. Prymasem był wówczas Wojciech Jastrzębiec (1423—1436). Wyborem jednak nowego króla zajął się biskup krakowski Zbigniew Oleśnicki (1423—1455). On zwołał zjazd możnej szlachty wielkopolskiej do Poznania celem dokonania wyboru nowego króla. Został nim Władysław, starszy z synów Jagiełły. Wprawdzie Małopole nie brali udziału w elekcji, ale pogodzili się z tym faktem. Wkrótce po wyborze Władysław III został koronowany na króla przez biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego¹⁹ Korytkowski tłumaczy to okolicznością, iż prymas Jastrzębiec był wówczas zajęty osobistymi sprawami i funkcję interreksa powierzył biskupowi krakowskiemu, odznaczającemu się dużą energią w działaniu²⁰

Dłuższe bezkrólewie zapanowało po śmierci Władysława Warneńczyka. Trwało w latach 1444—1447. W tym czasie odbyło się kilka zjazdów w sprawie wyboru nowego monarchy. Nie ma jednak żadnej wzmianki w źródłach, aby były zwoływane przez prymasa, którym był wtedy Wincenty Kot (1436—1448). Korytkowski nazywa go interreksem, albowiem po przeprowadzeniu przez szlachtę wyboru księcia mazowieckiego Janusza na króla Polski dokonał publicznego ogłoszenia tegoż faktu²¹ Odnośnie zaś zwoływania zjazdów elekcyjnych K. Stadnicki twierdził, iż były one zwoływane przez radę koronną²² Dodać trzeba, że w tej radzie zasiadał także prymas i mógł je zwoływać i na nich przewodniczyć. Długosz wyrażał się o tych sprawach w sposób ogólnikowy (zwołano zjazd, odprawiono zjazd), ale ta forma informowania nie wyklucza uprawnienia do zwoływania elekcji²³ Po przeprowadzonych pertraktacjach z księciem litewskim Kazimierzem

¹⁸ J. K o r y t k o w s k i, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do 1821*, t. 2—4, Poznań 1888.

¹⁹ J. D ł u g o s z, t. 4, s. 529—547.

²⁰ J. K o r y t k o w s k i, t. 2, s. 132 n.

²¹ J. D ł u g o s z, t. 5, s. 6—20; M. K r o m e r, t. 2, s. 998—1006; M. B i e l s k i, ks. 3, s. 7; J. K o r y t k o w s k i, t. 2, s. 191—197.

²² K. S t a d n i c k i, *O tronie elekcyjnym domu Jagiellonów w Polsce*, Lwów 1880, s. 28.

²³ J. D ł u g o s z, t. 5, s. 5—7, 17.

Jagiellończykiem został on wybrany na króla Polski i koronowany przez prymasa w 1447 r.²⁴

W roku 1492 zmarł król Kazimierz Jagiellończyk i w tym samym roku został wybrany na króla Jan Olbracht (1442—1501). Prymasem był wówczas Zbigniew Oleśnicki (1480—1493). Zjazd elekcyjny został zwołany na 10 VIII 1492 r. Zdaniem Korytkowskiego zgromadził się z polecenia prymasa²⁵ Nadmienić tutaj trzeba, iż zwoływanie zjazdów należało do uprawnień królewskich, a jeżeli uczynił to prymas w czasie bezkrólewia, tzn. że pełnił wówczas funkcję interreksa. W czasie tegoż zjazdu elekcyjnego biskup krakowski Fryderyk Jagiellończyk przejąwszy przewodniczenie przeforsował wybór swego brata Jana Olbrachta (1492—1501) i publicznie ogłosił go królem. Koronował go na króla arcybiskup gnieźnieński i prymas Polski Zbigniew Oleśnicki²⁶

Po śmierci Jana Olbrachta (1506) znów zapanowało bezkrólewie. Przy wyborze nowego monarchy spełnił dużą rolę prymas polski Fryderyk kardynał Jagiellończyk (1493—1503). Królem został brat prymasa Aleksander Jagiellończyk. Prymas przeto zwołał zjazd elekcyjny, kierował akcją wyborczą, ogłosił nowo wybranego monarchę i koronował go na króla²⁷ Na dowód tego został sporządzony dokument *Decretum electionis*, w którym został przedstawiony przebieg elekcji i dołączone podpisy elektorów²⁸ Z tegoż dokumentu wynika, iż główną rolę przy wyborze króla spełniał prymas, który w swej osobie skumulował najważniejsze uprawnienia interreksa. Stąd po śmierci Aleksandra Jagiellończyka (1506) nikt inny tylko prymas Andrzej Boryszewski (1503—1510), pełniąc urząd interreksa, zwołał sejm elekcyjny do Piotrkowa na dzień 8 XII 1506 r. wydawszy jednocześnie rozporządzenia dotyczące zabezpieczenia granic państwa i wewnętrznego ładu. On też uroczyście ogłosił wybór nowego króla Zygmunta I i dokonał jego koronacji. Te wszystkie czynności prymasa zostały omówione w dokumencie *Decretum electionis*, wydanym w 1506 r.²⁹

Bezkrólewie po śmierci Aleksandra Jagiellończyka w roku 1506 było ostatnim tego rodzaju wydarzeniem w dobie panowania Jagiellonów. Ostatni z nich Zygmunt August został wybrany na króla w roku 1530, jeszcze za życia swego ojca Zygmunta I³⁰ W ciągu panowania Jagiellonów ukształtowała się praktyka, iż funkcję interreksa pełnił prymas, a niekiedy biskup kra-

²⁴ Tamże, s. 26—28, 32—33; M. Kromer, t. 2, s. 1000—1007; M. Bielski, ks. 2, s. 246—252.

²⁵ M. Bielski, ks. 4, s. 29—35; M. Kromer, t. 2, s. 1320.

²⁶ M. Kromer, t. 2, s. 1320; J. Korytkowski, t. 2, s. 485 n.

²⁷ M. Kromer, t. 2, s. 1351; J. Korytkowski, t. 2, s. 521; zob. H. Rybus, *Królewicz kardynał Fryderyk Jagiellończyk jako biskup krakowski i arcybiskup gnieźnieński*, Warszawa 1935.

²⁸ *Acta Alexandri*, s. 3—5, 23 n.

²⁹ *Corpus iuris polonici*, t. 3, s. 10—14 (*Decretum electionis Sigismundi primi Regni Poloniae*); zob. J. Korytkowski, t. 2, s. 567 n.

³⁰ K. Kolanowski, *Elekcja Zygmunta Augusta*, „Kwartalnik Historyczny” 19:1905 s. 536—542.

kowski. Interreks zwoływał zatem zjazdy elekcyjne, ogłaszał wybór nowego monarchy i dokonywał koronacji. Poszerzenie uprawnień interreksa i umocnienie jego władzy nastąpiło w późniejszym okresie, tj. w dobie królów elekcyjnych.

WPROWADZENIE URZĘDU INTERREKSA

Akt unii lubelskiej z roku 1569 przewidywał bezkrólewie następujące po każdorazowym opróżnieniu tronu przez śmierć monarchy czy też z powodu innych okoliczności. Nowy monarcha miał być wybierany przez szlachtę polską i litewską na wspólnej elekcji³¹ Akt unii nic jednak nie wspominał o tym, w jaki sposób będzie przeprowadzana elekcja. Zostało to pozostawione dla późniejszej praktyki, która miała zlikwidować luki w istniejących przepisach prawa.

W czasie pierwszego bezkrólewia, które nastąpiło po śmierci ostatniego Jagiellona, Zygmunta Augusta (1572), i trwało do roku 1573, szlachta musiała zorganizować system zarządzania państwem na czas wakującego tronu. Dodać tutaj trzeba, iż w tych latach na ziemiach polskich toczył się ostry spór między szlachtą katolicką i dysydencką. Wielkopolska szlachta katolicka była zgrupowana wokół osoby prymasa, dysydencka zaś, pochodząca głównie z Małopolski, była związana z marszałkiem koronnym Janem Firlejem z Dąbrowicy; do tego ugrupowania należał także biskup krakowski Franciszek Krasieński. Obydwa ugrupowania zmierzały ku temu, aby przejąć władzę w państwie na czas bezkrólewia³² Stąd marszałek koronny, uprzedzając prymasa, jeszcze przed pogrzebem króla zwołał kapturowy zjazd małopolskiej szlachty do Krakowa. Na nim szlachta, nawiązując do konstytucji z r. 1438, naradzała się nad sposobem obrony kraju, a jednocześnie postanowiła rozesłać do wszystkich ziem zapowiedź dotyczącą zorganizowania generalnego zjazdu, na którym ustalony zostanie termin elekcji. Kilkanaście dni po krakowskim zjeździe odbył się zjazd w Łowiczu, zwołany przez prymasa Jakuba Uchańskiego (1562—1581), ale przewodniczenie na nim objął biskup kujawski, Stanisław Karnkowski. W terminie późniejszym odbyło się jeszcze kilka zjazdów³³ Duże znaczenie miały uchwały sejmiku średzkiego, na którym szlachta postanowiła, aby w czasie bezkrólewia prawo do zwoływania zjazdów i kierowanie sprawami państwowymi należało do prymasa. Szlachta małopolska, zebrana na sejmiku w Osieku, przyjęła ten projekt i zgodziła się na udział w zjeździe, zwołanym przez prymasa do Warszawy, lecz faktycznie odbył się Kaskach pod Warszawą w dniu 25 X 1572 r. Uchwalono na nim

³¹ *Akta unii Polski z Litwą 1385—1791*, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932, s. 343—358.

³² M. Bielski, ks. 5, s. 649; J. Korytkowski, t. 3, s. 374.

³³ *Volumina legum*, t. 1, f. 140—142; t. 2, f. 839—840; J. Korytkowski, t. 3, s. 374; Ś. Orzelski t. 1, s. 3—28.

zwołanie sejmików i oznaczono termin zwołania sejmu konwokacyjnego, jakiego dotąd nie znano w praktyce³⁴

Na zjeździe konwokacyjnym szlachta dysydencka wystąpiła przeciw rzekomo szerokim uprawnieniom prymasa jako interrekksa. W obronie tegoż urzędu wystąpił sam prymas Uchański³⁵. W pierwszej części swego przemówienia przytoczył zarzuty dysydenckiej szlachty. Jej zdaniem prymas był pierwszą osobą w kraju, ale tylko w odniesieniu do osób duchownych. Nie mógł piastować godności kardynalskiej, a także legata Stolicy Apostolskiej, albowiem naruszał przez to zasadę równości szlacheckiej, zagwarantowaną w konstytucji Kazimierza Jagiellończyka. Dlatego — jak wyrażał się arcybiskup Uchański, powtarzający zarzuty szlachty — nazywając się prymasem Królestwa Polskiego, przywłaszczył sobie tytuł interrekksa i przez to posiadał wyższą władzę od pozostałych senatorów. W następstwie tego cała władza królewska mogła przejść w jego ręce na czas bezkrólewia. Zatem będąc interreksem, kierowałby wszystkimi sprawami państwowymi z pominięciem marszałka koronnego. W końcu doszłoby do tego — jak wyraził się prymas — iż król mianowany byłby przez prymasa, a nie wybierany przez szlachtę. Protest tej treści, sformułowany przez dysydencką szlachtę, podpisało kilkuset jej przedstawicieli. Złożono go do warszawskiego grodu³⁶.

W drugiej części przemówienia prymas wystąpił w obronie prymasowskiego urzędu. Najpierw przytoczył przykłady istnienia prymasowskich urzędów w krajach europejskich, np. w Niemczech, Hiszpanii, Szwecji, w Anglii i na Węgrzech. W Polsce urząd prymasa został złączony z osobą arcybiskupa gnieźnieńskiego. Z tego tytułu posiada on pewne prerogatywy, jak np. ma pierwszy głos w radzie królewskiej przed innymi jej uczestnikami. Także prymas ma specjalną ochronę prawną, albowiem urągające zachowanie wobec prymasa jest zagrożone karą pieniężną w wysokości 50 lub 70 grzywien. Na mocy zaś konstytucji królewskiej prymas posiada uprawnienie do koronowania króla i jego małżonki. Uchański dużo miejsca poświęcił w swym przemówieniu sprawie zwoływania sejmów. Otóż wspólnie z innymi senatorami może zwołać sejm elekcyjny i na nim przewodniczyć. W innych przypadkach też może zwoływać sejmy, lecz za zgodą króla, natomiast marszałek mógł to uczynić za zgodą króla lub prymasa. Gdyby zaś król zaniedbał zwołania sejmu, a groziłaby dla państwa szkoda, wówczas prymas w porozumieniu z radą był uprawniony do zwołania sejmu. Prymas, kończąc swe przemówienie, wyraził się, iż on sam nie potrzebuje uprawnień, ale tego domaga się Rzeczypospolita. W rezultacie przeprowadzonej dyskusji na konwokacji warszawskiej w roku 1573 przyznano prymasowi uprawnienie do zwoływania sejmów w czasie bezkrólewia oraz prawo do nominowania króla po dokonanych wyborze na elekcji. Marszałek zaś koronny otrzymał prawo do

³⁴ J. Korytkowski, t. 3, s. 375.

³⁵ M. Bielski, ks. 6, s. 42—53, 664—667; J. Korytkowski, t. 3, s. 377 n.

³⁶ Ś. Orzelski, s. 38; J. Korytkowski, t. 3, s. 378.

ogłaszania wybranego monarchy. Inne uprawnienia nabywał prymas w latach późniejszych w drodze przyzwalania mu na poszczególnych konwokacjach.

PRYMAS INTERREKSEM

Osobą predystynowaną w pewnym zakresie na mocy zwyczaju i posiadanych uprawnień do piastowania urzędu interreksa był arcybiskup gnieźnieński. On bowiem od roku tysięcznego był metropolitą prowincji gnieźnieńskiej, która łącznie z diecezją poznańską obejmowała terytorium ówczesnego państwa polskiego³⁷ Po przyłączeniu do Polski ziem ruskich zorganizowano tam nową metropolię kościelną, której siedziba początkowo mieściła się w Hali czu, a później została przeniesiona do Lwowa³⁸ Założone zaś diecezje na ziemiach Księstwa Litewskiego zostały podporządkowane metropolie gnieźnieńskiej³⁹ Nad rozrośniętym pod względem terytorialnym państwem pewne uprawnienia w zakresie jurysdykcji kościelnej otrzymał arcybiskup gnieźnieński, gdyż w roku 1417, przebywając na soborze w Konstancji, otrzymał godność prymasa Polski, dzięki czemu zajmował pierwsze miejsce wśród biskupów polskich⁴⁰ Mocą konstytucji z roku 1454 metropolita gnieźnieński, jako prymas Polski, otrzymał prawo koronowania króla i królowej⁴¹ Ponadto wchodził w skład rady królewskiej, zajmując w niej pierwsze miejsce. Po ukształtowaniu się sejmu i senatu w roku 1493 zasiadł także w izbie senatorskiej, zajmując w niej pierwsze miejsce obok króla⁴² Te właśnie okoliczności sprawiły, że przy zaistnieniu bezkrólewia prymas stał się główną osobą do piastowania urzędu interreksa. Dlatego to od czasu pierwszego bezkrólewia, aż do upadku państwa polskiego urząd interreksa był sprawowany przez prymasa. W nielicznych tylko przypadkach zdarzało się, że prymas ustępował swych uprawnień na rzecz innego biskupa.

Po śmierci Władysława Jagiełły prymasem był Wojciech Jastrzębiec, lecz zjazd elekcyjny zwołał biskup krakowski Zbigniew Oleśnicki, koronacji nowo wybranego króla Władysława III dokonał metropolita gnieźnieński⁴³ Podobna sytuacja zaistniała po śmierci Kazimierza Jagiellończyka w r. 1492, kiedy prymasem był Zbigniew Oleśnicki, lecz całą akcją wyborczą kierował biskup krakowski Fryderyk Jagiellończyk, brat kandydującego królewicza

³⁷ W A b r a h a m, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Poznań 1962, s. 126.

³⁸ *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*, ed. A. T h e i n e r, t. 1, Romae 1862, s. 712—714; zob. W. A b r a h a m, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, Lwów 1904, s. 275—287.

³⁹ T. S i l n i c k i, *Nowe diecezje i metropolia lwowska*, [w:] *Historia Kościoła w Polsce...*, t. 1 cz. 1, s. 398.

⁴⁰ T. S i l n i c k i, *Geneza prymasostwa polskiego*, tamże, s. 399—401.

⁴¹ *Volumina legum*, t. 1, f. 172.

⁴² Tamże, t. 2, f. 776.

⁴³ J. D ł u g o s z, t. 11, s. 652; J. K o r y t k o w s k i, t. 2, s. 132.

Jana Olbrachta. Wybór Olbrachta ogłosił na zjeździe biskup krakowski, lecz koronacji dokonał prymas Zbigniew Oleśnicki⁴⁴. Ten przypadek należy tłumaczyć rodzinnymi względami, jakie łączyły biskupa krakowskiego z Janem Olbrachtem.

Aczkolwiek w roku 1573 konwokacja powierzyła urząd interreksa prymasowi Polski, to jednak w latach późniejszych zdarzały się przypadki piastowania tej funkcji przez innych biskupów. Otóż w czasie bezkrólewia, które miało miejsce po ucieczce Henryka Walezego w roku 1375, prymasem był Jakub Uchański. Podjął on czynności wynikające z urzędu interreksa, lecz opowiedział się po stronie austriackiego arcyksięcia Maksymiliana. Znaczna część szlachty stanęła po stronie Anny Jagiellonki i Stefana Batorego. Tej grupie przewodził biskup kujawski Stanisław Karnkowski. Dzięki niemu doszło do wyboru wymienionych wyżej osób i on także dokonał aktu koronacji, choć nie miał na to zgody prymasa, który dopiero w terminie późniejszym uznał Stefana Batorego za króla Polski⁴⁵.

Podobne rozdwojenie miało miejsce w czasie elekcji, kiedy królem został wybrany August II Sas (1697—1733). Ówczesny prymas Michał Radziejowski (1687—1705) popierał kandydaturę księcia francuskiego Konti i jego ogłosił wybranym monarchą w czasie trwającej elekcji. Drugie ugrupowanie, łącznie z biskupem kujawskim Stanisławem Dąbskim (1692—1700), wybrało księcia saskiego Augusta i ten został koronowany przez wzmiankowanego biskupa w dniu 15 VIII 1697 r. Prymas uznał Augusta II za prawowitego monarchę w roku 1698, co zostało oficjalnie potwierdzone na sejmie pacyfikacyjnym w roku 1699⁴⁶. Po upływie kilku lat August II został zdetronizowany przez szlachtę na zjeździe warszawskim (1704). Na króla wybrano wówczas Stanisława Leszczyńskiego, którego nominował biskup poznański Mikołaj Świącicki (1698—1707), a ukoronował arcybiskup lwowski Konstanty Józef Zieliński (1699—1709)⁴⁷.

W czasie elekcji w roku 1733, odbywającej się po śmierci Augusta II, prymas Teodor Andrzej Potocki (1722—1738) popierał kandydaturę Stanisława Leszczyńskiego, lecz drugie ugrupowanie opowiedziało się za Augustem III Sasem. Z tym ugrupowaniem był związany biskup poznański Stanisław Józef Hozjusz (1732—1738) i on wykonywał uprawnienia interreksa⁴⁸.

Po zaistnieniu pierwszej, rozdwojonej elekcji w roku 1575 Stolica Apostolska wystąpiła w obronie uprawnień prymasa. W roku 1589 papież Sykstus V (1585—1590) wydał bullę skierowaną do biskupów polskich. Stwierdzał w niej, iż celem uniknięcia rozdwojenia lub nawet wojny domowej, żaden biskup nie może naruszać uprawnień arcybiskupa. Naruszenie to może nastąpić — zdaniem papieża — przy ogłoszeniu nowo wybranego króla przez

⁴⁴ M. K r o m e r, t. 2, 429; J. K o r y t k o w s k i, t. 2, s. 486.

⁴⁵ M. B i e l s k i, ks. 6, s. 206—231; J. K o r y t k o w s k i, t. 3, s. 387—391; P P i a s e c k i, s. 3 n.

⁴⁶ J. K o r y t k o w s k i, t. 4, s. 339.

⁴⁷ Tamże, s. 386.

⁴⁸ Tamże, s. 514.

innego biskupa niż prymas. Sprawca ten, który odważyłby się ogłosić innego kandydata na króla i jego zamianować, a następnie koronować, winien być zasuspendowany a także pozbawiony wszelkich beneficjów kościelnych, jakie dotąd posiadał. Tego zaś rodzaju ogłoszenie królem wbrew przepisom prawnym i dokonanie koronacji należy traktować jako czynności nieważne z braku podstawy prawnej⁴⁹

Podobnie uregulowała sprawę piastowania urzędu interreksa konwokacja z roku 1764. Stanowiła ona, że nominowanie wybranego króla należy wyłącznie do uprawnień prymasa. Gdyby zaś inny spośród biskupów polskich odważył się podważyć wybór króla i nominować drugiego kandydata bądź też koronować go na króla oraz zwołać zjazd celem dokonania elekcji, wówczas ten sprawca zostanie poddany wszystkim rygorom przewidzianym przez prawo. Jego dobra dziedziczne ulegną konfiskacie, a dochody czerpane z dóbr kościelnych będą zasekwestrowane. W wypadku zaś choroby prymasa, uchwała konwokacyjna zezwalała na zastępstwo w sprawowaniu urzędu prymasowskiego. Funkcję tę winien wówczas przyjąć biskup z terenu Wielkopolski. Prymas zaś na tego rodzaju zastępstwo winien wyrazić zgodę⁵⁰. Trzeba jednak stwierdzić, iż sankcje karne, przewidziane w bulli papieskiej, nie znalazły zastosowania w praktyce. Również nie mogły mieć miejsca rygory, jakie były przewidziane konwokacją z roku 1764. Niebawem nadszedł czas rozbiorów i upadek państwa polskiego.

PRAWA I OBOWIĄZKI INTERREKSA

Postanowienia konwokacji z roku 1573 nie wymieniają wszystkich praw i obowiązków należących do interreksa, prócz zwoływania zjazdów konwokacyjnych i elekcyjnych oraz prawa do nominowania nowo wybranego króla. W latach późniejszych, kiedy pojawiły się nowe sytuacje, które wymagały wydania decyzji w sprawach administracyjnych, powierzano je do załatwienia samemu prymasowi bądź prymasowi i radzie, powoływanej przez szlachtę na konwokacjach. Do tych obowiązków należało: prowadzenie konsultacji z radą, ogłoszenie bezkrólewia, zwoływanie sejmików wojewódzkich oraz konwokacji, troska o bezpieczeństwo wewnątrz kraju i o zabezpieczenie granic państwa, udział w elekcji i kierowanie jej przebiegiem, nominowanie nowo wybranego króla i jego koronowanie. Pobieranie przez interreksa wynagrodzenia z racji pełnienia tej funkcji stanowiło jedyne jego uprawnienie.

Prowadzenie konsultacji z radą

Prymas, pełniąc obowiązki interreksa, był zobowiązany do podejmowania decyzji w sprawach większej wagi po przeprowadzeniu konsultacji z radą, która w ciągu omawianego okresu zmieniała swój skład i uprawnienia. Otóż

⁴⁹ *Bullarium privilegiorum ac diplomatum Romanorum pontificum amplissima collectio*, vol. 5 pars 1, Romae 1751, s. 90—91.

⁵⁰ *Volumina legum*, t. 7, f. 3—4.

po śmierci Władysława Warneńczyka prymas Wincenty Kot (1436—1448) podczas organizowanych wyborów nowego króla zawsze działał w porozumieniu z radą. To samo należy powiedzieć o prowadzonej akcji wyborczej przez Zbigniewa Oleśnickiego, kiedy była aktualna sprawa wprowadzenia na tron Jana Olbrachta. Podobnie postępował kardynał Fryderyk Jagiellończyk, zmierzający do osadzenia na tronie swego brata Aleksandra Jagiellończyka. Podobna sytuacja była przy wyborze króla Zygmunta Augusta I. Wprawdzie te fakty mało mówią o składzie rady i jej uprawnieniach, ale potwierdzają fakt, że prymas łącznie z radą miał pełne prawo zwoływania elekcji i organizowania obrony kraju podczas bezkrólewia⁵¹

O radach powoływanych przez sejm, a przydanych interreksowi, mówi dopiero konwokacja z r. 1632. Jej zdaniem przykład przodków zachęcił wówczas zebraną szlachtę na konwokacji do powołania specjalnej rady. Członkowie rady winni przebywać w czasie bezkrólewia w miejscu pobytu prymasa lub w niedalekiej odległości, aby można było przeprowadzić wspólną naradę z prymasem w sprawie zabezpieczenia granic państwa. Ponadto z radą winien prymas załatwiać sprawy dotyczące zagranicznych poselstw. Sprawy zaś większej wagi, które wyłoniły się w czasie bezkrólewia, winny być odłożone do rozpatrzenia przez sejm elekcyjny⁵² To postanowienie z roku 1632 zostało powtórzone na konwokacjach w latach 1648, 1668, 1674, 1696, 1733 i 1764⁵³ Do rady weszli w roku 1632 biskupi: płocki i chełmiński, 6 wojewodów i kasztelanów oraz 12 posłów. W innych latach konwokacje powoływały rady w różnym składzie.

Rezultatem konsultacji prymasa z radą był uniwersał, wydawany przez interreksa, zawierający jego podpis i podpisy uczestników narady. Uniwersały były sporządzane według pewnego schematu. Najpierw była podana wiadomość o śmierci króla, następnie omówiona kwestia zwołania przedkonwokacyjnych sejmików i odprawienia konwokacji. Z tej racji uniwersały prymasowskie zawierały także program obrad dla sejmików i dla konwokacji. Wydaje się, iż w czasie tych narad interreks, jako pierwszy senator, pełnił w nich główną rolę i kierował obradami. Wydanie zaś przez interreksa uniwersału wywierało pewne skutki w dziedzinie sądownictwa. Otóż uchwała konwokacji z r. 1632 stanowiła, że dekrety trybunałów, sądów ziemskich i grodzkich, wydane przed opublikowaniem uniwersału prymasa, zachowują moc prawną, natomiast wydane po ogłoszeniu uniwersału nie mają mocy orzeczenia sądowego⁵⁴

Ogłoszenie bezkrólewia

Urzędowanie interreksa rozpoczynało się z momentem zaistnienia bezkrólewia. Mogło ono nastąpić z trzech powodów, tj. na skutek śmierci króla, bądź z powodu jego abdykacji lub detronizacji. W okresie panowania dynastii

⁵¹ M. K r o m e r, t. 2, s. 42—52.

⁵² *Volumina legum*, t. 3, f. 730.

⁵³ Tamże, t. 4, f. 160, 1037; t. 5, s. 839; t. 6, f. 594.

⁵⁴ Tamże, t. 3, f. 719—722, 144—148; t. 5, f. 193—199; t. 6, f. 577—581.

jagiellońskiej bezkrólewie rozpoczynało się z chwilą śmierci monarchy. Natomiast w dobie królów elekcyjnych bezkrólewie było dwa razy spowodowane abdykacją. Pierwszy raz miała ona miejsce po ucieczce Henryka Walezego w roku 1574, a druga została podjęta przez Jana Kazimierza (1668). Detronizacja zaś miała miejsce za panowania Augusta II, kiedy dokonała tego szlachta na zjeździe warszawskim w roku 1704.

Ogłoszenie przez interreksa bezkrólewia, spowodowanego śmiercią monarchy, nie było trudną sprawą, ponieważ tego rodzaju wydarzenia były faktami oczywistymi. Natomiast trudniejszą sprawą było ogłoszenie bezkrólewia, spowodowanego abdykacją lub detronizacją. Niekiedy bowiem upłynęło wiele czasu, zanim te fakty stały się faktami niepodważalnymi, opartymi na pewnych podstawach prawnych.

Typowym przykładem tego rodzaju wydarzenia była ucieczka króla Henryka Walezego w dniu 19 VI 1574 r. Prymas Jakub Uchański, będący jego zwolennikiem, odkładał ogłoszenie bezkrólewia przez długi czas. Wysyłano nawet posłów do Paryża, aby nakłonić monarchę do powrotu, a kiedy dał odpowiedź negatywną i wyraźnie zrzekł się tronu, dopiero wówczas prymas ogłosił bezkrólewie i zwołał sejm konwokacyjny na dzień 3 X 1575 r.⁵⁵

Bardziej jasna była sprawa przy abdykacji króla Jana Kazimierza w roku 1668. On bowiem wcześniej zapowiadał abdykację i podał ją do publicznej wiadomości na sejmie nadzwyczajnym, odprawiającym się w Warszawie w dniach 27 VIII—16 IX 1668 r., który przyjął monarszą rezygnację. Prymas zaś po zasięgnięciu zdania rady senatorów i szlachty zwołał sejmiki przedkonwokacyjne na dzień 9 października oraz konwokację do Warszawy na dzień 5 XI 1668 r.⁵⁶

Najtrudniej było ogłosić stan bezkrólewia wtedy, kiedy szlachta na zjeździe warszawskim w roku 1704 zdetronizowała króla Augusta II, gdyż druga część szlachty opowiedziała się za królem Augustem II. Prymas Michał Radziejowski, będąc w opozycji królewskiej, podał do wiadomości informację o zaistnieniu bezkrólewia w kraju i zwołał sejm elekcyjny na dzień 22 VI 1704 r. Na nim wybrano królem Stanisława Leszczyńskiego, którego nominował w czasie elekcji biskup poznański Mikołaj Świącicki, a koronował na króla arcybiskup lwowski Konstanty Józef Zieliński. W dniu 24 IX 1706 r. August II zrzekł się polskiej korony na rzecz Stanisława Leszczyńskiego, lecz w roku 1709 po zwycięskiej bitwie nad wojskami szwedzkimi August II, zwolennik Piotra Wielkiego, cofnął złożoną abdykację i przybył z Drezna do kraju⁵⁷

W związku z zaistnieniem bezkrólewia interreks wysyłał zawiadomienia o śmierci króla lub jego abdykacji do rozmaitych osób w kraju i przebywających za granicą oraz do instytucji publicznych. Po abdykacji króla Jana Kazimierza prymas Mikołaj Prażmowski (1666—1673) skierował tego rodzaju

⁵⁵ J. Korytkowski, t. 3, s. 385; M. Bielski, ks. 4, s. 710, 711, 719; Ś. Orzelski, s. 28 n.

⁵⁶ *Volumina legum*, t. 4, f. 1625; A.S. Radziwiłł, t. 2, s. 291.

⁵⁷ J. Korytkowski, t. 4, s. 339, 341, 351, 352, 390.

zawiadomienia do papieża Klemensa IX (1667—1676), także do niektórych kongregacji rzymskich i poszczególnych kardynałów. Podobne pisma informacyjne zostały wysłane do cesarza niemieckiego Leopolda I (1658—1705), króla duńskiego Fryderyka III, arcyksięcia austriackiego i elektora brandenburskiego. Po śmierci Augusta II prymas Teodor Potocki (1722—1738) zawiadomił o tym wydarzeniu papieża Klemensa XII (1730—1740), sekretarza stanu przy Stolicy Apostolskiej oraz kardynała, protektora Polski. Zawiadomienia były również rozesłane do najwyższych władz poszczególnych państw w Europie. Na pierwszym miejscu był cesarz niemiecki Karol VI (1711—1740) oraz królowie Anglii, Francji, Holandii, Sardynii, Szwecji, Danii, Rosji, elektor saski, a także władze republiki weneckiej⁵⁸ W odpowiedzi na zawiadomienia o śmierci króla Stolica Apostolska kierowała niekiedy na ręce prymasa i biskupów specjalne listy poświęcone sprawom polskim⁵⁹

Zwoływanie konwokacji

W okresie panowania Jagiellonów sejm konwokacyjny nie był znany, a dopiero pojawił się w roku 1573 i był zwoływany w latach późniejszych w czasie każdego bezkrólewia. Przed nim odbywały się sejmiki wojewódzkie, które debatowały nad programem obrad sejmu konwokacyjnego, rozesłanym razem z uniwersałem. Sejmiki wybierały także posłów na sejm. Zwoływanie sejmików i sejmu konwokacyjnego należało do uprawnień prymasa, który najczęściej dokonywał tej czynności po skonsultowaniu z radą⁶⁰ Protokół konwokacji z roku 1587 wyraźnie nadmienia, iż zjazd konwokacyjny, odbywający się w Warszawie w dniu 7 III 1587 r., został zwołany przez prymasa w sposób zgodny z prawem. Nie ma jednak żadnej wzmianki o porozumiewaniu się prymasa z radą, chociaż tego należy domniemywać⁶¹ Protokół następnej konwokacji (1632) już wyraźnie zaznaczał, że została ona zwołana przez prymasa, arcybiskupa gnieźnieńskiego Jana Wężyka, oraz za radą senatorów⁶². O tym współdziałaniu prymasa z radą przy podejmowaniu decyzji dotyczącej zwołania konwokacji wspominają także protokoły z lat: 1648⁶³, 1668⁶⁴, 1673⁶⁵, 1696⁶⁶, 1733⁶⁷, 1764⁶⁸

⁵⁸ Tamże, s. 149.

⁵⁹ J. Albetrandy, s. 455—459.

⁶⁰ Ś. Orzelski, s. 96; W. Konopczyński, *Konwokacje*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 1, Kraków 1938.

⁶¹ *Volumina legum*, t. 2, f. 1054.

⁶² Tamże, t. 3, f. 723.

⁶³ Tamże, t. 4, f. 148 n.

⁶⁴ Tamże, f. 1025.

⁶⁵ Tamże, t. 5, f. 199.

⁶⁶ Tamże, f. 836.

⁶⁷ Tamże, t. 6, f. 581.

⁶⁸ Tamże, t. 7, f. 1.

Treść uchwał konwokacji była odpowiedzią na poruszone sprawy w poszczególnych uniwersałach prymasowskich zwołujących konwokację. Konwokacja, zajmując się tematem obrad, jednocześnie określała uprawnienia interreksa. Protokoły konwokacji zawsze były podpisywane przez prymasa, uczestniczących w niej biskupów oraz senatorów i szlachtę z izby poselskiej⁶⁹

Troska o zabezpieczenie granic kraju i ład wewnętrzny

Obrona granic państwa przed najazdem nieprzyjaciół oraz troska o ład wewnętrzny w kraju były głównymi obowiązkami nałożonymi na interreksa, o czym jest mowa we wszystkich protokołach konwokacji. W roku 1632 konwokacja powołała specjalną radę, składającą się z kilku biskupów, sześciu senatorów i kilku przedstawicieli z grona izby poselskiej, aby w niebezpiecznych dla Rzeczypospolitej czasach i w nagłych przypadkach prowadzić wspólne narady z prymasem celem odwrócenia grożącego niebezpieczeństwa. W przypadku zaś gdyby wojsko komputowe nie mogło zabezpieczyć kraju przed najazdem, wówczas należy ogłosić pospolite ruszenie ze wszystkich województw. Obwieszczenie o pospolitym ruszeniu winien ogłosić prymas wraz z radą. Sprawę wojska komputowego, zostającego pod władzą hetmanów i wymagającego powiększenia winni przekonsultować hetmani z prymasem i radą. Z uwagi na to, że wojsko komputowe było wynagradzane z pieniędzy podatkowych, dlatego szlachta zebrana na konwokacji postanowiła, aby podskarbi koronny i podskarbi litewski wypłacali pieniądze dla wojska tylko za wiedzą prymasa i jego rady⁷⁰. Podobnie omawiały sprawę obrony kraju protokoły konwokacji z lat: 1648⁷¹, 1668⁷², 1674⁷³. Protokół konwokacji z roku 1733 zawierał przepis, na mocy którego dwór prymasa został zwolniony od pospolitego ruszenia⁷⁴. Konwokacja zaś z roku 1764 wyraźnie zobowiązała prymasa i radę do wydania wici, gdyby groziło Rzeczypospolitej niebezpieczeństwo zewnętrzne lub wewnętrzne zamieszanie⁷⁵

Uprawnienia prymasa, dotyczące obrony kraju, znalazły potwierdzenie także w praktyce. Otóż prymas Fryderyk Jagiellończyk, po uzgodnieniu z radą wydał polecenie w dniu 7 VII 1501 r., aby powiększyć liczbę wojska najemnego⁷⁶. Prymas Michał Radziejowski wydał uniwersał wzywający szlachtę na pospolite ruszenie, które miało się zgromadzić 25 VIII 1696 roku

⁶⁹ Tamże, t. 3, f. 730 n.

⁷⁰ Tamże, f. 732 n.

⁷¹ Tamże, f. 160, 162.

⁷² Tamże, t. 4, f. 1039 n.

⁷³ Tamże, t. 5, f. 215.

⁷⁴ Tamże, t. 6, f. 587, 601.

⁷⁵ Tamże, t. 7, f. 110.

⁷⁶ *Acta Alexandri*, s 13.

pod Warszawą celem zabezpieczenia elekcji. Tanże sam prymas wysłał po śmierci króla Jana III Sobieskiego w roku 1696 listy do hetmana koronnego i litewskiego, zalecając im zabezpieczenie granic Rzeczypospolitej⁷⁷

Traktaty pokojowe, zawarte przez Polskę z krajami ościennymi, także służyły sprawie bezpieczeństwa. Na to zwracały uwagę niektóre uchwały konwokacji. W dniu 30 I 1667 r. uzgodniono między Polską i Rosją rozejm w Andruszowie. Sejm konwokacyjny z roku 1674 postanowił powołać komisję do opracowania warunków stałego pokoju między Polską a Rosją. Instrukcję dla uczestników tej komisji miał opracować prymas ze swą radą⁷⁸ Konwokacja obradująca w roku 1696 upoważniła prymasa, aby wspólnie z radą przyjmował cudzoziemskie poselstwa i załatwiał z nimi bieżące sprawy, a szczególnie aby przygotował dla cesarza niemieckiego odpowiedź dotyczącą moskiewskiego traktatu⁷⁹ Konwokacja z roku 1733 przypominała prymasowi, aby w trosce o bezpieczeństwo Rzeczypospolitej pamiętał o zawartych przez nią traktatach z obcymi państwami⁸⁰ Bardziej konkretnie wypowiedziała się konwokacja z r. 1764. Uznano bowiem, że warunkiem zachowania bezpieczeństwa Rzeczypospolitej jest dotrzymywanie umów zawartych z sąsiednimi państwami. Z tej racji wezwano prymasa i jego radę do odbycia konferencji z dworem wiedeńskim⁸¹ W roku 1733 konwokacja zobligowała prymasa Teodora Andrzeja Potockiego, aby w imieniu Rzeczypospolitej wniósł prośbę do Stolicy Apostolskiej o kanonizację lub beatyfikację polskich kandydatów do wyniesienia na ołtarze. Byli nimi Jan z Dukli, Józef Kalasanty, Ładysław z Gielniowa, Jan Kanty i inni⁸² Analiza tych faktów i przepisów wykazuje, że prymas, będący interreksem, posiadał uprawnienia nie tylko odnoszące się do obrony kraju, lecz w pewnym zakresie także do prowadzenia polityki zagranicznej.

Udział prymasa w elekcji

Elekcją nazywa się zgromadzenie osób dokonujących wyboru nowego monarchy zgodnie z przepisami prawa. Zjazd elekcyjny szlachty w dobie panowania Jagiellonów był zwoływany przez prymasa po uzgodnieniu z radą królewską. Udział w elekcji brali wówczas tylko członkowie rady królewskiej, a potem izby senatorskiej oraz szlachty, co potwierdzają protokoły elekcji z lat 1501⁸³ i 1506⁸⁴ Natomiast elekcje, mające miejsce w dobie królów elekcyjnych, były elekcjami „viritim”, tzn. że prawo do wyboru posiadał każdy

⁷⁷ J. Korytkowski, t. 4, s. 326, 337; A.S. Radziwiłł, t. 4, s. 17.

⁷⁸ *Volumina legum*, t. 5, f. 214.

⁷⁹ Tamże, f. 839, 842.

⁸⁰ Tamże, t. 6, f. 587.

⁸¹ Tamże, t. 7, f. 20.

⁸² Tamże, t. 6, f. 600.

⁸³ *Acta Alexandri*, s. 1—2.

⁸⁴ *Corpus iuris polonici*, t. 3, s. 10—14.

szlachcic, mający nieruchomości ziemską. Termin elekcji i jej miejsce były wyznaczane przez zjazd konwokacyjny.

Prymas także uczestniczył w elekcji, czuwał nad jej przebiegiem i zawsze miał swego kandydata, którego popierał w czasie elekcji. Czynności prymasa podejmowane w czasie elekcji miały rozmaity charakter. Jedne wypływały z jego osobistej inicjatywy, np. w roku 1696 prymas Michał Radziejowski, popierający kandydaturę francuskiego księcia Conti, objeżdżał pole elekcyjne i nakłaniał szlachtę do wyboru tegoż kandydata⁸⁵. Praktyka i długoletnia tradycja nakazywały prymasowi rozpoczynanie elekcji przez zaintonowanie hymnu do Ducha Świętego *Veni Creator Spiritus*⁸⁶, a po wyborze króla — odśpiewanie w kościele św. Jana w Warszawie hymnu dziękczynnego *Te Deum laudamus*⁸⁷. Natomiast przyjmowanie zagranicznych poselstw i ich posłuchanie było nakazem prawa. Prymas dokonywał tej czynności łącznie z powołaną przez szlachtę specjalną komisją, której był przewodniczącym⁸⁸. Liczenie głosów na elekcji było dokonywane w obecności prymasa, który zbierał głosy objeżdżając konno pole elekcyjne, albo też głosy były przynoszone do miejsca gdzie przebywał prymas⁸⁹.

Istotną jednak czynnością prymasa w czasie elekcji było ogłoszenie wyboru. W okresie jagiellońskim sam prymas podawał informację o wyborze nowego króla⁹⁰. Natomiast w epoce królów elekcyjnych prymas najpierw nominował wybranego króla, a marszałek koronny podawał ten fakt do publicznej wiadomości. To uprawnienie było przyznane prymasowi już na pierwszej konwokacji w roku 1573⁹¹ i z tego uprawnienia zawsze korzystał, chyba że elekcja była rozdwojona⁹². Nominowanie przez prymasa nowo wybranego króla było obwarowane kilkoma warunkami, o których mówią protokoły konwokacji z XVII i XVIII wieku. Otóż konwokacja z roku 1668 domagała się, aby prymas nie przystępował do nominowania króla, dopóki trzykrotnie nie zapyta o zgodę wszystkich stanów⁹³. Podobne żądania zapisano w protokołach konwokacji z lat 1674⁹⁴, 1696⁹⁵, 1733⁹⁶. Natomiast uchwały z lat 1632 i 1648 groziły osobom, które odważyły się nominować lub ogłaszać królem swoich kandydatów, karami, jakie zwykło się stosować względem nieprzyjaciół kraju⁹⁷. To uprawnienie prymasa do nominowania króla mocno podkre-

⁸⁵ J. Korytkowski, t. 4, s. 336.

⁸⁶ Tamże, s. 156, 336; t. 5, s. 37.

⁸⁷ Tamże, t. 3, s. 462; t. 4, s. 156, 337, 514; t. 5, s. 38.

⁸⁸ *Volumina legum*, t. 3, f. 731; t. 4, f. 1039; J. Korytkowski, t. 3, s. 461.

⁸⁹ J. Korytkowski, t. 4, s. 513; t. 5, s. 37; P Piasecki, s. 372—377.

⁹⁰ P Piasecki, s. 378; J. Korytkowski, t. 3, s. 486, 568.

⁹¹ Ś. Orzelski, s. 96, 124; J. Korytkowski, t. 2, s. 378.

⁹² J. Korytkowski, t. 3, s. 379, 386, 387, 461; P Piasecki, s. 381.

⁹³ *Volumina legum*, t. 4, f. 1026.

⁹⁴ Tamże, t. 5, f. 200.

⁹⁵ Tamże, f. 837.

⁹⁶ Tamże, t. 6, f. 582.

⁹⁷ Tamże, t. 3, f. 724; t. 4, f. 150.

śliła uchwała konwokacji z roku 1764. Naruszenie tego prawa przez innych biskupów zostało zagrożone konfiskatą dóbr dziedzicznych i sekwestracją dochodów z beneficjów kościelnych⁹⁸ Wymienione postanowienia konwokacji z roku 1764 stanowiły, aby przed nominacją wybrany król zaprzysiął tzw. „pacta conventa” Były to warunki określone przez szlachtę, które po objęciu tronu przez nowo wybranego króla winny być zrealizowane. Opracowaniem tychże warunków winna się zająć specjalna komisja, powołana przez szlachtę na sejmie elekcyjnym, a składająca się z polskiej i litewskiej szlachty, której przewodniczył prymas. Aczkolwiek o opracowywaniu „pacta conventa” jest wzmianka tylko w uchwałach konwokacji z roku 1764, to jednak jest w nich zamieszczona wzmianka, iż ten zwyczaj był praktykowany także w latach wcześniejszych⁹⁹ Analiza zatem omówionych wyżej faktów, mówiących o zachowaniu się prymasa w czasie elekcji, oraz przepisy, dające mu pewne uprawnienia, świadczą o tym, iż główną osobą na elekcji był prymas jako interreks.

Prawo do koronowania króla i królowej

Sprawa koronowania króla i jego małżonki nie była uregulowana pod względem prawnym przez dłuższy czas. Aktu tego najczęściej dokonywał arcybiskup gnieźnieński¹⁰⁰ Po utworzeniu drugiego arcybiskupstwa we Lwowie również tamtejszy metropolita był proszony o dokonanie koronacji. Typowym tego przykładem było koronowanie małżonki Władysława Jagiełły Elżbiety Granowskiej w roku 1417¹⁰¹ Celem uniknięcia nieporozumień w tej dziedzinie Kazimierz Jagiellończyk wyraźnie postanowił w konstytucji z roku 1451, że prawo do koronowania króla i królowej nie przysługiwało kardynałowi Zbigniewowi Oleśnickiemu, czy innemu biskupowi, ale tylko arcybiskupowi gnieźnieńskiemu¹⁰², co zostało potwierdzone w roku 1550 przez Zygmunta Augusta¹⁰³ To uprawnienie przyznała w roku 1589 prymasowi Polski także Stolica Apostolska¹⁰⁴

Miejscem koronacji była katedra wawelska w Krakowie. Teren ten leżał w diecezji krakowskiej i jurysdykcyjnie podlegał tamtejszemu ordynariuszowi. Dlatego biskup krakowski Andrzej Trzebicki (1658—1679) twierdził, że jest on uprawniony do koronowania głów królewskich. Spór został rozstrzygnięty przez Kongregację do Spraw Biskupów, która orzekła w roku 1675, że arcybiskup gnieźnieński ma pełne i wyłączne prawo do koronowania

⁹⁸ Tamże, t. 7, f. 3.

⁹⁹ Tamże, f. 4—5; W. Sobociński, *Pakta konwenta*, Kraków 1939.

¹⁰⁰ J. Długosz, t. 3, s. 93, 163, 335, 461; M. Kromer, t. 1, s. 564, 532, 596.

¹⁰¹ J. Długosz, t. 4, s. 206; J. Korytkowski, t. 2, s. 49.

¹⁰² *Volumina legum*, t. 1, f. 172.

¹⁰³ Tamże, t. 3, f. 594.

¹⁰⁴ *Bullarum privilegiorum...*, vol. 5 pars 1, s. 90 n

króla i królowej w katedrze wawelskiej¹⁰⁵ Były jednak wyjątki od omawianej zasady: królowę Annę i Stefana Batorego koronował biskup kujawski Stanisław Karnkowski, a Stanisława Leszczyńskiego — arcybiskup gnieźnieński Konstanty Zieliński.

Prawo do wynagrodzenia

Na temat wynagrodzenia pobieranego przez prymasa, z racji pełnienia urzędu interreksa, nie ma w źródłach żadnej wzmianki. W tej sprawie wypowiedziała się jedynie konwokacja w roku 1764. Zawiera ona informację, że prymas pobierał wynagrodzenie takie, jakie mu przyznała jego rada, ale nie ma żadnej wzmianki o wysokości tegoż wynagrodzenia i sposobie jego pobierania. Prawdopodobnie była to niewielka suma, skoro protokół konwokacji zaznacza, że to wynagrodzenie było niewystarczające na pokrycie wszystkich kosztów związanych z piastowanym urzędem. Biorąc przeto pod uwagę fakt, że prymas od początku bezkrólewia szafował swym zdrowiem i majątkiem na rzecz Rzeczypospolitej, konwokacja postanowiła, aby skarb koronny wypłacił prymasowi (za pokwitowaniem) sumę w wysokości 100 000 zł, a skarb litewski 50 000 zł.¹⁰⁶ Przyznanie prymasowi wynagrodzenia było wyrazem wzrostu nie tylko jego uprawnień, lecz także autorytetu w czasie bezkrólewia.

*
* *

Biorąc pod uwagę całość przebadanego materiału źródłowego należy powiedzieć, że w początkowym okresie obowiązkowi interreksa, których było niewiele, były dodatkową funkcją w prymasowskim urzędzie. Z biegiem lat funkcje te uzyskały podstawy prawne i zaczęły się rozrastać. Funkcja interreksa zaczęła się przekształcać w urząd, który miał oznaczone prawa i obowiązki, a nawet określone wynagrodzenie. Urząd ten był związany z osobą prymasa, ale niekiedy w jego uprawnienia wchodził inny biskup, lecz prymas wcześniej wyrażał na to zgodę, lub po dokonanych czynnościach uznawał te fakty, nadając im cechy legalności. Urząd interreksa nie był urzędem ciągłym, ale od roku 1573 miał cechę stałości, tzn. funkcjonował zawsze wtedy, kiedy zaistniało bezkrólewie. Na urząd interreksa nikt prymasa nie mianował, albowiem prawo stanowiło, że z chwilą zaistnienia bezkrólewia prymas był upoważniony przez prawo do uruchomienia właściwych instytucji, prowadzących do wyboru nowego króla. Uprawnienia interreksa miały charakter administracyjny i były ograniczone przez szlachtę.

¹⁰⁵ *Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesarum regni eiusdem ad summam collectae* [...], Posnaniae 1869, s. 242.

¹⁰⁶ *Volumina legum*, t. 7, f. 105.

THE OFFICE OF REGENT BEFORE THE PARTITIONS OF POLAND

S u m m a r y

The office of regent (Latin: *interrex*) in Poland before the partitions in 1795 originated on the basis of *interregnum*, the interval between the end of one monarch's reign and the beginning of his successor's rule. During this short period there had to be someone who would direct the election of the next king and who would care for the security of the State. The office of regent appeared and developed in the *interregnum* during the reign of the Jagiellonian dynasty. However, it was legally approved in the epoch of elected kings. The regent's power was also increased. According to the law the office of regent was to be held by the Primate of Poland. He consulted a council which was summoned in 1632. The regent had the right to summon local assemblies, extraordinary sessions of Parliament as well as the elective assembly of Parliament. His duty was the concern for the defence of the State's borders in case of enemies' invasion — to give mobilisation orders — the consultation with the commanders-in-chief, conducting foreign affairs, announcing or nominating the elected king, preparing „*pactorum conventorum*”, crowning royal heads and rewarding. Taking into consideration the sources it is evident that the regent did not have such great powers as the monarch. The ordinances of the regent had the effect of wielding power in the domain of administration.